

«ΓΙΑΤΙ δεν ξεκλειδώνετε;».

Στη μια κατηγορούμενη μετά την άλλη ο πρόεδρος έθετε την ίδια ερώτηση. Η μία κατηγορούμενη μετά την άλλη έδινε την ίδια απάντηση: Δεν μπορούσε να ξεκλειδώσει. Γιατί; Επειδή είχε τραυματιστεί κατά την πτώση της βόμβας στο πρεσβυτήριο. Ή ήταν σοκαρισμένη από το βομβαρδισμό. Ή, έπειτα από το χτύπημα της βόμβας, φρόντιζε τους τραυματισμένους: είχε βγάλει από τα ρεϊπια φρουρούς κι επόπτριες, είχε δέσει τα τραύματά τους, τους είχε περιποιηθεί. Δε σκέφτηκε την εκκλησία, δεν πλησίασε εκεί, δεν είδε τη φωτιά στην εκκλησία, ούτε άκουσε τις κραυγές για βοήθεια.

Ο πρόεδρος επέπληξε τη μια κατηγορούμενη μετά την άλλη. Αυτός άλλα είχε καταλάβει διαβάζοντας την αναφορά. Πρόσεξε εσκεμμένα πολύ τη διατύπωσή του. Θα ήταν λάθος, αν έλεγε πως άλλα έγραφε η αναφορά που είχε βρεθεί στ' αρχεία των Ες-Ες. Αλλά ήταν σωστό πως ηχούσε αλλιώς. Ανέφερε ονομαστικά ποιος είχε σκοτωθεί και ποιος είχε τραυματιστεί στο πρεσβυτήριο, ποιος είχε μεταφέρει με το φορητό τους τραυματίες στο νοσοκομείο και ποιος τους είχε συνοδέψει με

το τζιπ. Ανέφερε πως οι υπόλοιπες επόπτριες είχαν μείνει επιτόπου να περιμένουν να σβήσει η φωτιά, να εμποδίσουν την εξάπλωσή της και ν' αποτρέψουν τις προσπάθειες απόδρασης υπό την κάλυψη της πυρκαγιάς. Ανέφερε το θάνατο των κρατουμένων.

Το ότι ανάμεσα στα ονόματα δεν υπήρχαν εκείνα των κατηγορουμένων μαρτυρούσε πως αυτές ήταν οι επόπτριες που είχαν μείνει επιτόπου. Το ότι είχαν μείνει, για ν' αποτρέψουν τις προσπάθειες απόδρασης, μαρτυρούσε πως με τη διάσωση και τη μεταφορά των τραυματιών στο νοσοκομείο δεν είχε τελειώσει το έργο τους. Οι επόπτριες που είχαν παραμείνει —έτσι έβγαινε από την αναφορά— έπρεπε ν' αφήσουν την πυρκαγιά να μαίνεται στην εκκλησία και να κρατούν τις πόρτες σφαιλιστές. Και μεταξύ των επιτηρητριών αυτών —έτσι έβγαινε από την αναφορά— ήταν οι κατηγορούμενες.

‘Όχι, είπε η μία κατηγορούμενη μετά την άλλη. ‘Όχι, δεν ήταν έτσι. Η αναφορά ήταν εσφαλμένη. Ήταν πασιφανές: έλεγε ότι σκοπός των εποπτριών που είχαν παραμείνει επιτόπου ήταν να εμποδίσουν την εξάπλωση της φωτιάς. Πώς όμως θα μπορούσαν ν' ανταποκριθούν σ' αυτό το έργο; Ήταν ανόητο, όπως ανόητο ήταν και το άλλο έργο, να αποτρέψουν τις προσπάθειες απόδρασης υπό την κάλυψη της πυρκαγιάς. Ποιες προσπάθειες απόδρασης; Λες και δεν είχαν να φροντίσουν τους δικούς τους και θα μπορούσαν να νοιαστούν για τις άλλες, τις κρατούμενες, που έτσι κι αλλιώς δεν μπορούσαν να διαφύγουν. ‘Όχι, η αναφορά παρέβλεπε τελείως το τι είχαν κάνει εκείνη τη νύχτα, τι πρόσφεραν και τι τράβηξαν. Πώς μπορούσε να συνταχθεί μια τόσο εσφαλμένη αναφορά; Αυτό δεν το γνώριζαν ούτε κι αυτές.

Μέχρι που ήρθε η σειρά της κατηγορούμενης που είχε εύκολο τον κακό το λόγο. Εκείνη ήξερε.

«Ρωτήστε αυτήν εκεί!». Έδειξε με το δάχτυλο τη Χάννα. «Αυτή έγραψε την αναφορά. Αυτή φταίει για όλα, μόνο αυτή. Και με την αναφορά θέλησε να θολώσει τα πράγματα και να μας μπλέξει».

Ο πρόεδρος ρώτησε τη Χάννα. Αλλά ήταν η τελευταία του ερώτηση. Η πρώτη ήταν:

«Γιατί δεν ξεκλειδώσατε;».

«Ήμασταν... είχαμε...». Η Χάννα έψαχνε την απάντηση. «Δε βρήκαμε άλλη λύση».

«Δε βρήκατε άλλη λύση;».

«Μερικές από μας ήταν νεκρές και οι άλλοι είχαν φύγει. Είπαν ότι θα μετέφεραν τους τραυματίες στο νοσοκομείο και θα επέστρεφαν, όμως ήξεραν πως δε θα ξανάρχονταν, όπως το ξέραμε κι εμείς. Ίσως να μην πήγανε καν στο νοσοκομείο: οι τραυματίες δεν ήταν δα τόσο βαριά τραυματισμένοι. Θα πηγαίναμε κι εμείς μαζί τους, αλλά είπαν: οι τραυματίες χρειάζονται χώρο κι εσείς δεν έχετε τίποτα... Έτσι κι αλλιώς δε θέλανε να έχουν μαζί τους τόσες γυναίκες. Δεν ξέρω πού πήγανε».

«Τι κάνατε εσείς;».

«Δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Όλα έγιναν τόσο γρήγορα. Το πρεσβυτέριο και το καμπαναριό καίγονταν, οι άντρες και τ' αυτοκίνητα έφυγαν από τη μια στιγμή στην άλλη και ξαφνικά βρεθήκαμε μόνες, με τις γυναίκες κλεισμένες στην εκκλησία. Είχαν αφήσει κάποια όπλα, αλλά δεν ξέραμε να τα χειριστούμε, αλλά και να ξέραμε... τι μπορούσαμε να κάνουμε εμείς, οι λίγες γυναίκες; Πώς θα μπορούσαμε να επιτηρήσουμε τόσες γυναίκες; Όσο κοντά κι αν τις βάζαμε να βαδίσουν, η

γραμμή θα ήταν μεγάλη και, για να τις επιτηρήσουμε, χρειάζονταν πολύ περισσότερες από εμάς τις λίγες». Η Χάννα έκανε μια παύση. «Τότε άρχισαν τα ουρλιαχτά, που γίνονταν ολοένα χειρότερα. Αν είχαμε ανοίξει εκείνη τη στιγμή κι έβγαιναν όλες έξω...».

Ο πρόεδρος περίμενε μια στιγμή.

«Φοβόσασταν; Φοβόσασταν μη σας πιάσουν οι κρατούμενες;».

«Μη μας πιάσουν οι κρατούμενες;... Όχι. Αλλά πώς θα μπορούσαμε να επιβάλουμε πια την τάξη; Θα επικρατούσε τέτοια αταξία, που δε θα μπορούσαμε να χαλιναγωγήσουμε τις κρατούμενες. Κι αν προσπαθούσαν να το σκάσουν;...».

Πάλι περίμενε ο πρόεδρος, αλλά η Χάννα δε συμπλήρωσε την πρότασή της.

«Φοβόσασταν πως σε περίπτωση απόδρασής τους θα σας συλλάμβαναν, θα σας καταδίκάζαν, θα σας εκτελούσαν;».

«Μα δεν μπορούσαμε να τις αφήσουμε έτσι απλά να το σκάσουν. Ήμασταν υπεύθυνες γι' αυτές... Θέλω να πω, τις φρουρούσαμε τόσο καιρό στο στρατόπεδο και στην πορεία· αυτή ήταν η δουλειά μας, να τις φρουρούμε, για να μην το σκάσουν. Γι' αυτό δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Όπως δεν ξέραμε πόσες γυναίκες θα επιζήσουν την επόμενη μέρα. Είχαν ήδη πεθάνει τόσες, κι αυτές που ζούσαν ήταν τόσο εξασθενημένες...».

Η Χάννα κατάλαβε πως όσα έλεγε δεν ήταν προς όφελός της. Αλλά δεν μπορούσε να μιλήσει αλλιώς. Μπορούσε μόνο να προσπαθήσει αυτά που έλεγε να τα πει καλύτερα, να τα περιγράψει και να τα εξηγήσει καλύτερα. Αλλά όσο περισσότερο μιλούσε, τόσο χειροτέ-

ρευε τη θέση της. Μην ξέροντας τι άλλο να κάνει, απευθύνθηκε πάλι στον πρόεδρο.

«Τι θα κάνατε εσείς;».

Αλλά αυτή τη φορά γνώριζε και η ίδια πως δε θα έπαιρνε απάντηση. Δεν περίμενε απάντηση. Κανείς δεν περίμενε απάντηση. Ο πρόεδρος κούνησε βουβά το κεφάλι.

Όχι πως δε θα μπορούσε να φανταστεί κανείς την αμηχανία και την απόγνωση που περιέγραφε η Χάννα. Η νύχτα, η παγωνιά, το χιόνι, η φωτιά, τα ουρλιαχτά των γυναικών στην εκκλησία, η εξαφάνιση αυτών που έδιναν εντολές και συνόδευαν τις επόπτριες... Πώς θα μπορούσαν να είναι απλά τα πράγματα; Μπορούσε όμως η κατανόηση για τις δυσκολίες της κατάστασης να σχετικοποιήσει τη φρίκη για ό,τι έκαναν ή δεν έκαναν οι κατηγορούμενες; Ήταν σαν ένα οδικό ατύχημα σε μοναχικό δρόμο μια κρύα χειμωνιάτικη νύχτα με τραυματίες και ολικές ζημιές, όπου δεν ξέρεις τι να κάνεις; Ή συγκρουόμενα καθήκοντα που απαιτούν αμφοτέρωτα τη συμμετοχή μας; Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς έτσι όσα περιέγραφε η Χάννα. Αλλά ποιος θα ήθελε κάτι τέτοιο;

«Γράψατε εσείς την αναφορά;».

«Σκεφτήκαμε όλες μαζί τι να γράψουμε. Δε θέλαμε να ενοχοποιήσουμε εκείνες που έφυγαν. Ούτε θέλαμε να φανεί πως κάναμε κάτι λάθος».

«Λέτε λοιπόν πως τη σκεφτήκατε όλες μαζί. Ποιος έγραψε την αναφορά;».

«Εσύ» είπε μια από τις κατηγορούμενες δείχνοντας πάλι με το δάχτυλο τη Χάννα.

«Όχι, δεν την έγραψα εγώ. Έχει σημασία ποιος την έγραψε;».

Ο εισαγγελέας πρότεινε να συγκρίνει κάποιος γραφολόγος το γραφικό χαρακτήρα της αναφοράς με το γραφικό χαρακτήρα της κατηγορούμενης Σμιτς.

«Το γραφικό μου χαρακτήρα; Θέλετε το γραφικό μου χαρακτήρα;...».

Ο πρόεδρος, ο εισαγγελέας και ο συνήγορος της Χάννας άρχισαν να συζητούν αν ο γραφικός χαρακτήρας διατηρεί την ταυτότητά του και μπορεί ν' αναγνωρισθεί σε διάστημα μεγαλύτερο των δεκαπέντε ετών. Η Χάννα άκουγε και επανειλημμένα, όλο πιο αναστατωμένη, πήγε να πει ή να ρωτήσει κάτι. Τελικά είπει: «Δε χρειάζεται να φέρετε γραφολόγο. Παραδέχομαι πως εγώ έγραψα την αναφορά».

ΔΕΝ ΕΧΩ αναμνήσεις από τις συνεδριάσεις της Παρασκευής του σεμιναρίου. Ακόμη κι όταν φέρνω στο νου τη δίκη, δε θυμάμαι τι επεξεργαζόμασταν επιστημονικά. Τι συζητούσαμε; Τι θέλαμε να μάθουμε; Τι ήθελε να μας διδάξει ο καθηγητής;

Θυμάμαι όμως τις Κυριακές. Οι μέρες στο δικαστήριο μου προκαλούσαν μια νέα πείνα για χρώματα και μυρωδιές της φύσης. Τις γιορτές και τα Σάββατα μελετούσα όσα έχανα τις υπόλοιπες μέρες, έτσι που να μπορώ να αντεπεξέρχομαι στις ασκήσεις και να τα καταφέρω με την ύλη του εξαμήνου. Τις Κυριακές ξαμολιόμουν στην εξοχή.

Χαϊλίγκενμπεργκ, Βασιλική του Σαντ Μίκαελ, Πύργος του Βίσμαρκ, Μονοπάτι των Φιλοσόφων, Όχθη του Ποταμού. Από Κυριακή σε Κυριακή ελάχιστα άλλαζα τη διαδρομή. Είχε αρκετή ποικιλία. Έβλεπα από βδομάδα σε βδομάδα όλο και πιο χορταστικό το πράσινο και την κοιλάδα του Ρήνου τη μια στη ζεστή καταχνιά, την άλλη πίσω από πέπλα βροχής και την παράλληλη κάτω από σύννεφα καταιγίδας: μύριζα στο δάσος τα βατόμουρα και τα λουλούδια, όταν έκαιγε πάνω τους ο ήλιος, τη γη και τα σάπια φύλλα της περασμέ-

νης χρονιάς, όταν έβρεχε. Γενικά δε χρειαζόμουν ούτε αποζητούσα μεγάλη ποικιλία. Το επόμενο ταξίδι λίγο πιο πέρα από το τελευταίο· οι επόμενες διακοπές σε κάποιο μέρος που είχα ανακαλύψει και μου είχε αρέσει σε προηγούμενες διακοπές... Για ένα διάστημα πίστευα πως θα έπρεπε να επιδείξω μεγαλύτερη τόλμη και να πείσω τον εαυτό μου να ταξιδέψει στην Κεϋλάνη, στην Αίγυπτο ή στη Βραζιλία, μέχρι που πείστηκα πάλι πως έπρεπε να κάνω ακόμη πιο οικείες τις γνωστές μου περιοχές. Σ' αυτές βλέπω περισσότερα.

Ξαναβρήκα στο δάσος το μέρος όπου μου αποκαλύφθηκε το μυστικό της Χάννας. Δεν έχει ούτε κι είχε τότε κάτι ιδιαίτερο, κάποιο χαρακτηριστικό δέντρο ή βράχο, κάποια ασυνήθιστη θέα της πόλης ή της κοιλάδας, κάτι που να προκαλούσε απροσδόκητους συνειρμούς. Ενώ συλλογιζόμουν τη Χάννα κι έκανα τη μία βδομάδα μετά την άλλη την ίδια διαδρομή, μια σκέψη αποκόπηκε, πήρε τη δική της πορεία κι επέφερε τελικά το δικό της καρπό. Όταν ήταν ώριμη, ήταν ώριμη – κι αυτό θα μπορούσε να είχε γίνει παντού ή τουλάχιστον παντού, όπου η οικειότητα του περιβάλλοντος και των συνθηκών σου επιτρέπουν να συνειδητοποιήσεις και να δεχτείς το απροσδόκητο, που δε σε βρίσκει κατακούτελα, αλλά μεγαλώνει μέσα σου. Συνέβη λοιπόν σ' ένα δρόμο που ανηφορίζει απότομα στο βουνό, διασχίζει τον αυτοκινητόδρομο, περνάει από ένα πηγάδι και συνεχίζει πρώτα κάτω από γέρικα, ψηλά, σκοτεινά δέντρα κι έπειτα μέσα από αραιούς θάμνους.

Η Χάννα δεν ήξερε να διαβάσει και να γράφει.

Γι' αυτό έβαζε να της διαβάζουν. Γι' αυτό με είχε αφήσει στην εκδρομή με τα ποδήλατα ν' αναλάβω ό,τι είχε σχέση με γράψιμο και διάβασμα. Γι' αυτό ήταν

έξω φρενών το πρωί στο ξενοδοχείο, όταν βρήκε το σημείωμά μου· είχε φοβηθεί πως η άγνοια του περιεχομένου του θ' αποκάλυπτε το μυστικό της. Γι' αυτό είχε αποφύγει την προαγωγή της στα τραμ: η αδυναμία της, που έμενε κρυφή, όσο ήταν εισπρακτόρισσα, θα ερχόταν στο φως κατά την εκπαίδευσή της σε οδηγό. Γι' αυτό είχε αποφύγει την προαγωγή της στη Ζίμενς και είχε γίνει επόπτρια. Και παραδέχτηκε πως είχε γράψει την αναφορά, μόνο και μόνο για να μην έρθει αντιμέτωπη με το γραφολόγο. Μήπως γι' αυτό ήταν τόσο ανασφαλής στη δίκη; Επειδή δεν είχε διαβάσει το βιβλίο της κόρης, όπως δεν είχε διαβάσει και το κατηγορητήριο, επειδή δεν μπορούσε να δει τις δυνατότητες της υπεράσπισής της και να προετοιμαστεί κατάλληλα; Μήπως γι' αυτό έστελνε τις προστατευόμενες της στο Άουσβιτς; Για να τις κάνει να σωπάσουν σε περίπτωση που είχαν αντιληφθεί κάτι; Μήπως γι' αυτό επέλεγε τις πιο ασθενικές;

Γι' αυτό λοιπόν; Κατανοούσα ότι ντρεπόταν που δεν ήξερε να διαβάσει και να γράφει και προτιμούσε ν' αποξενωθεί από μένα παρά να αποκαλυφθεί. Γνώριζα πως η ντροπή μπορεί να είναι το αίτιο μιας αποκλίνουσας, αμυντικής συμπεριφοράς, που συγκαλύπτει και διαστρεβλώνει τα πράγματα και πληγώνει τους άλλους. Αλλά το ότι η Χάννα ντρεπόταν που δεν ήξερε να διαβάσει και να γράφει ήταν ο λόγος για τη στάση της στη δίκη και στο στρατόπεδο; Από φόβο μην αποκαλυφθεί ο αναλφαβητισμός της, προτιμούσε να αποκαλυφθεί η εγκληματικότητά της; Από φόβο μην αποκαλυφθεί ο αναλφαβητισμός της, είχε επιλέξει το έγκλημα;

Πόσες φορές έθεσα στον εαυτό μου τότε και από τότε τις ίδιες αυτές ερωτήσεις. Αν το κίνητρο της

Χάνας ήταν ο φόβος της αποκάλυψης, γιατί αντί της αθωότερης αποκάλυψης του αναλφabethισμού προτίμησε τη φοβερότερη του εγκλήματος; Ή μήπως πίστευε πως θα τα κατάφερνε, χωρίς ν' αποκαλύψει τίποτα; Ήταν απλώς κουτή; Ή τόσο ματαιόδοξη και κακή που, για ν' αποφύγει την αποκάλυψη, έγινε εγκληματίας;

Η απάντησή μου ήταν τότε και κάθε φορά από τότε αρνητική. Όχι, έλεγα στον εαυτό μου. Η Χάνα δεν επέλεξε το έγκλημα. Επέλεξε να μην προαχθεί στη Ζίμενς και κατέληξε να γίνει επόπτρια. Όχι, δεν έστειλε τις τρυφερές κι ασθενικές στο Άουσβιτς, επειδή της είχαν διαβάσει τις επέλεγε, επειδή ήθελε να κάνει υποφερτούς τους τελευταίους μήνες της ζωής τους πριν, έτσι κι αλλιώς, πάνε στο Άουσβιτς. Όχι, στη δίκη η Χάνα δεν έβαλε στη ζυγαριά να δει αν τη συνέφερε η αποκάλυψη του αναλφabethισμού ή η αποκάλυψη του εγκλήματος. Δεν έκανε υπολογισμούς και ελιγμούς. Δέχτηκε όσα της καταμαρτυρούσαν, δεν ήθελε όμως να αποκαλύψει περισσότερα. Δεν κοίταζε το συμφέρον της: πολεμούσε για την αλήθεια της, τη δικαιοσύνη της. Κι επειδή πάντα ήταν αναγκασμένη να προσποιείται λίγο και δεν μπορούσε να είναι ποτέ πολύ ειλικρινής, ποτέ ακριβώς ο εαυτός της, η αλήθεια και η δικαιοσύνη της ήταν αξιοθρήνητες: αξιοθρήνητες αλλά δικές της: γι' αυτό και η μάχη που έδινε ήταν η δική της μάχη.

Πρέπει να ήταν τελείως εξαντλημένη. Δεν αγωνιζόταν μόνο στη δίκη. Αγωνιζόταν διαρκώς, πάντα αγωνιζόταν, όχι για να δείξει τι μπορεί, αλλά για να κρύψει τι δεν μπορεί. Μια ζωή όπου κάθε νέο ξεκίνημα

σήμαινε δραματική οπισθοχώρηση και κάθε νίκη ήταν κρυφή ήττα.

Με άγγιζε περίεργα η απόκλιση μεταξύ αυτού που έπρεπε ν' απασχολούσε τη Χάννα, όταν εγκατέλειπε τη γενέτειρά μου, κι αυτού που σκεφτόμουν και φανταζόμουν τότε εγώ. Ήμουν βέβαιος ότι την είχα κάνει να φύγει με την προδοσία και την άρνησή μου, ενώ εκείνη ήθελε απλώς ν' αποφύγει την αποκάλυψη του αναλφάβητισμού της στα τραμ. Βέβαια το γεγονός ότι δεν την είχα κάνει να φύγει εγώ δε σήμαινε πως δεν την είχα προδώσει. Έτσι παρέμενα ένοχος. Και, αν δεν ήμουν ένοχος, επειδή το να προδώσεις έναν εγκληματία δεν επιφέρει ενοχή, ήμουν ένοχος, επειδή είχα αγαπήσει μια εγκληματία.